

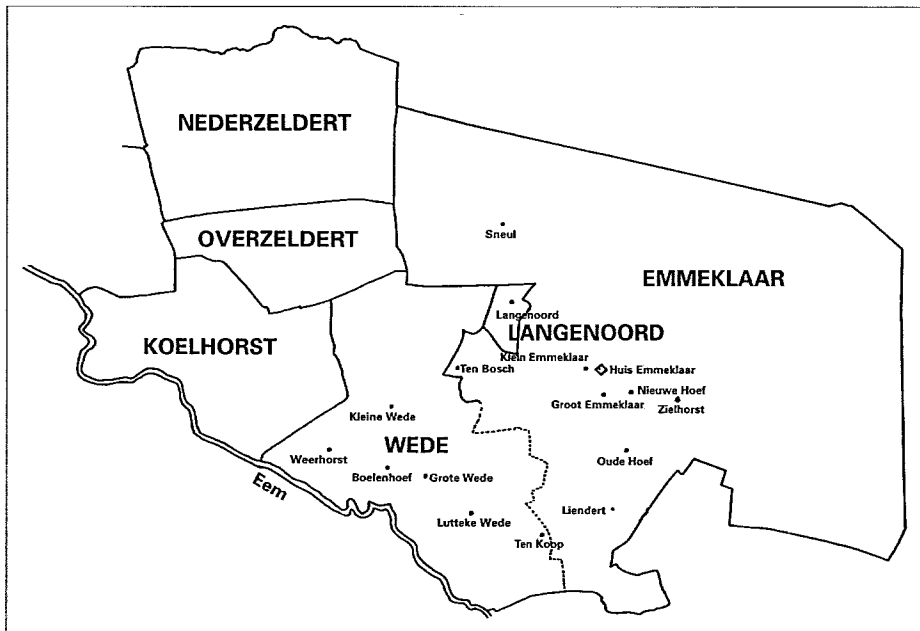
De maalschap op Hoogland en de Sint-Paulusabdij

door JOS G.M. HILHORST

Inleiding Ten noorden van de oude kern van Amersfoort bestond in de Middeleeuwen het rechtsgebied van Eminclaeer. De bezitters van de hoeven in dat gerecht vormden tezamen met de bezitters van de hoeven in het naastgelegen gerecht van Wede, een organisatie die de maalschap van Wede en Eminclaeer heette. De leden van die organisatie werden malen of maalmannen genoemd.

De oudste, uit 1282 daterende, oorkonde van de malen van Wede en Eminclaeer wordt door Dekker in zijn recente boek over de maalschap¹ terecht gezien als gelijkwaardig aan een gerechtsbrief, dat wil zeggen als het door een dagelijks gerecht afgegeven schriftelijk bewijs van een rechtshandeling. De malen vormden toen dus een publiekrechtelijke organisatie. Deze constatering roept de vraag op hoe het mogelijk was dat een groep boeren op Hoogland en burgers uit Amersfoort tezamen als een publiekrechtelijke organisatie kon bestaan. Daar komt bij dat in de 14de eeuw de leden van de maalschap gezamenlijk recht hadden op inkomsten uit op Hoogland ontgonnen gronden die ze verdeelden naar rato van hun bezit in de hoeven in de gerechten van Wede en Eminclaeer.

Daarmee lijkt de Hooglandse maalschap te voldoen aan de karakteristieken van de markegenootschappen zoals die in Oost-Nederland voorkwamen en waarvan Slicher van Bath² meende dat deze ontstonden in de tweede helft van 13de eeuw ter verdediging van de rechten van hoevenbezitters tegen pogingen van anderen om gronden binnen de grenzen van de marke te ontginnen. Al eerder had Van Iterson³ over marken in de provincie Utrecht geschreven en hij meende dat de Hooglandse maalschap als een marke beschouwd dient te worden. Kemperink definieert een markegenootschap als bestaande uit 'een beperkt aantal personen die gezamenlijk gebruiksrechten uitoefenden op ongecultiveerde gronden', waarbij de rechten van ieder van hen werd bepaald door het deel van de hoeven dat ieder bezat.⁴ Dit werd het waardeel genoemd.⁵ Kemperink en anderen⁶ zijn van mening dat de in Oost-Nederland gebruikelijke term marke in Oost-Utrecht en op de Veluwe vervangbaar is met de daar gebruikte term maalschap, omdat het in wezen om dezelfde historische organisatievorm gaat. Hoewel Kemperink de maalschap van Wede en Eminclaeer dus als een der marken beschouwt, is hij het niet eens met Slicher van Bath over de periode waarin zulke organisaties zouden zijn ontstaan. Hij geeft daartoe als voorbeeld de op de Velu-

LIGGING VAN DE GERECHTEN, hoeven en erven die in dit artikel worden genoemd (naar fig. 20 in C. Dekker, *Een zeer oud en voornaam college*, Amersfoort 2000).

we gelegen Bruggeler mark en onderbouwt zijn mening dat de marken ouder zijn dan de tweede helft van de 13de eeuw met behulp van een groot aantal gegevens betreffende de maalschap van Wede en Eminclaer.

Naar aanleiding van Dekkers publicatie over de maalschap wordt in dit artikel gepoogd een bijdrage te leveren aan de nagenoeg tot rust gekomen discussie over de ontstaansgeschiedenis van de marken, met name omdat Dekker niet nader is ingegaan op dit aspect van de Hooglandse geschiedenis. Hij zegt daarvan slechts dat de maalschap in de Middeleeuwen is ontstaan en licht dit nadien toe met behulp van de ontginningsperiode van de goederen Calveen en Sneul, waarmee hij terecht komt in de jaren '30 van de 12de eeuw.⁷ Getracht zal worden aan te tonen dat de maalschap van Wede en Eminclaer de opvolger was van het foreestgerecht dat in het foreest Wido⁸ heeft gefunctioneerd en dat de malen de rechtsofvolgers waren van de *servientes* (onvrije dienstlieden) die vanaf 777 voor de bisschop werkten. Daarmee wordt Kemperinks mening dat de maalschap ouder is dan de tweede helft van de 13de eeuw weliswaar verder gestalte gegeven, maar wordt geen oordeel uitgesproken over de vraag of hetzelfde geldt voor de door Slicher van Bath getrokken conclusies over de marken. Het is immers de vraag of het juist is marken gelijk te stellen aan maalschappen, een

vraag die door dit artikel wellicht wat scherper kan worden geformuleerd. In het onderstaande betoog moet ook antwoord worden gegeven op de vraag welke relatie tussen de Sint-Paulusabdij en de maalschap van Wede en Eminclaeer zou hebben bestaan. De malen blijken tezamen met de Sint-Paulusabdij in de jaren 1130 te zijn begonnen aan de ontginning van de buiten de hoeven van de malen gelegen gronden in de gerechten van Wede en van Eminclaeer.

Hierna wordt eerst ingegaan op een aspect van de schenkingsoorkonde van Karel de Grote uit 777⁹ dat tot nu toe onderbelicht is gebleven. Dit betreft de aard van foreesten als publiekrechtelijke organisaties en hun bestaan in Eemland. Daarmee samenhangend worden de rechten en plichten van de malen en hun stand besproken. Ter verklaring van de rol van de Sint-Paulusabdij wordt dan voortgebouwd op Broers gedachte¹⁰ dat de rechten van de abdij op Hoogland samenhangen met de schenking door bisschop Adelbold van de tienden van het land van de abdij bij Amersfoort. Vervolgens wordt beschreven hoe het territoir van de maalschap door ontginningen aan de randen ervan kleiner werd. Daarna wordt gepoogd aannemelijk te maken dat de laatste rest van Wido omstreeks 1130 in gerechten is opgesplitst en hoe de maalschap van een publiek- tot een privaatrechtelijke organisatie werd.

De foreesten in Eemland De al genoemde schenking uit 777 van Karel de Grote aan de Utrechtse Sint-Maartenskerk omvatte behalve de *villa* Leusden ook vier foreesten aan weerszijden van de Eem, waarvan de namen waren Mocoeroht, Wido, Fornhese en Hengistscoto. Waar het eerste zou hebben gelegen is slechts bij benadering bekend, maar met Wido werd vrijwel zeker het rechts van de Eem en ten noorden van Amersfoort gelegen gebied bedoeld. Hengistscoto lag rondom Henschoten en Fornhese ten noorden van Leusden, deze laatste twee aan de linkerkant van de Eem.

Het begrip *forestes* uit de schenkingsakte van 777 stamt uit de tijd van het klasieke hofstelsel. Er is lang getwijfeld of dit stelsel in Nederland ten noorden van de grote rivieren wel zou zijn ingevoerd. Die twijfel bestaat niet langer.¹¹ De introductie van het hofstelsel kon plaatsvinden nadat de Franken deze streken veroverden, met name in koningsgoed. Ook de Eemlandse foreesten waren in 777 koningsgoed; het waren gebieden zonder heer geweest die daarom onder het beheer van de koning waren gebracht.

Foreestrecht Met de term *foreest* werd volgens Kaspers niet alleen een stuk wildernis bedoeld, waar geen grondheer behalve de koning rechten had, maar ook een bestuursdistrict.¹² Dit stond onder leiding van een *forestarius* die verantwoordig was aan de *judex* van het koningsgoed waarvan het *foreest* deel uitmaakte. De *judex* (rechter) gaf leiding aan het koningsgoed, was voorzitter van het gerecht en verdedigde de bewoners ervan in rechte tegenover lieden

van buiten het domein. De *forestarius* en zijn helpers vorderden van degenen die bepaalde zaken uit de wildernis haalden, een daarvoor bepaalde tijns en dit inkomen viel toe aan de fiscus.

De *forestarius* en zijn helpers vormden het foreestgerecht dat van publiekrechtelijke aard was. De rechtsregels die golden voor foreesten waren vrijwel overal dezelfde omdat ze stonden uit de regelgeving van Karel de Grote en zijn voorgangers. Die regels hielden onder meer in dat de *forestarius* en zijn helpers ieder een foreesthoeve tot hun gebruik kregen, waarvoor ze de koning een tijns verschuldigd waren. Deze hoeven waren tiendvrij. Er kleefde echter geen waarschapsrecht aan, zoals dat wel het geval was in de *villae* waar gewaarde hoeven lagen.¹³ Daarmee kon de koning usurpatie van zijn recht op de wildernis voorkomen.

In de Nederlandse literatuur over dit onderwerp wordt weinig gezegd over hoe de koning zich had georganiseerd om de inkomsten uit de wildernis te verkrijgen. Hoewel de termen *stroyelgelt*, *wedergelt* en het akeren (weiden) van varkens evenals het recht op visvangst, vogelen, houtkap en de jacht op groot wild bekend zijn, wordt niet of nauwelijks ingegaan op de wijze waarop deze separaat bekende rechten ooit als een geheel werden beheerd en te gelde gemaakt. Onder meer de omstreeks 800 verschenen instructie aan de *judices* van de koningsgoederen in de vorm van het *Capitulare de Villis* maakt dit tot op zekere hoogte duidelijk.¹⁴ Het *Capitulare de Villis* was in eerste instantie bedoeld ter aanscherping van de reeds lang bestaande regels en hoewel de meeste artikelen in dit decreet spreken over het beheer van de *villa* (het belangrijkste onderdeel van de domeinen), worden de foreesten vermeld in vijf artikelen. Artikel 10 noemt de *forestarii* in een adem met de meiers als het gaat om hetgeen zij moeten afstaan voor het gebruik van hun hoeven en artikel 11 noemt de foreesten als de plaatsen waar de *judex* in geen geval huisvesting voor zichzelf of voor zijn honden mag vergen. Artikel 36 geeft een aantal taken van de *forestarius*. In vertaling luidt een deel van dit artikel: "Onze wouden en foreesten moeten goed beschermd worden; waar ontgonnen kan worden, moet dit gebeuren en de boskampen mogen zij niet laten dichtgroeien; waar bossen moeten zijn, is het niet toegestaan deze te kappen of te beschadigen; en onze wildban binnen de foreesten moeten zij goed handhaven; ook moeten zij onze valken en sperwers voor ons gebruik verzorgen; en onze tijns moeten zij daar naar beste vermogen invorderen". Artikel 62 spreekt over de boeten van stroperij in de foreesten en artikelen 13, 14 en 15 vergen dat speciale zorg aan hengsten en hengstveulens wordt gegeven. Daarbij is sprake van het scheiden van hengsten en merries en het separaat laten grazen van deze paarden.

Uit de wijze waarop het *Capitulare de Villis* en andere gelijksoortige decreten zijn geformuleerd, en uit gegevens over in Rijnland en elders gelegen foreesten kan worden besloten dat het tot de taak van de *judex* behoorde aan te geven wel-

ke wouden als zodanig gehandhaafd dienden te worden en waar in een forest ontginning moest plaatsvinden. Het was dan de taak van de *forestarius* toe te zien op het ontginnen van boskampen en ervoor te zorgen dat er geen hout of wild werd gestroopt. De stropers zouden door het forestgerecht worden bestraft. De gebruiker van zaken uit het forest diende een tijsn te betalen die de *forestarius* moest inzamelen. Pas wanneer een deel van een wildernis binnen een bestaand of nieuw gevormd gerecht werd gebracht ontstonden novale tienden.¹⁵ De in dat deel gelegen foresthoeven moesten vanaf dat moment ook een tiend afstaan maar kregen een waarschapsrecht toegewezen. Kaspers stelde vast dat de lieden die de boskampen bewerkten, geen recht hadden om mee te beslissen bij de uitspraken van het forestgerecht.

Wanneer een forest aan een klooster of bisdom werd geschonken, kwamen de daaruit voortspruitende inkomsten toe aan de begiftigde. In plaats van *servientes* (onvrije dienstlieden) van de koning werden de in die foresten werkzame *forestarii* en hun helpers dan *servientes* van het bisdom of het klooster dat dit forest had verkregen. Uiteraard bleven zij de rechtsregels handhaven die tot dan toe hadden gegolden.

Eemlandse foresten Gezien de gegevens die over Eemland zijn overgeleverd, mag men aannemen dat het zojuist beschreven type publiekrechtelijke organisatie ook in Eemland heeft bestaan. Vooreerst is er het feit dat de gouw Flethitti, waarin Leusden was gelegen, omstreeks 719 door de Franken was veroverd, zodat de ruim vijftig jaar tot 777 voldoende gelegenheid gaven om behalve de organisatie van de *villa* Leusden ook die van de vier foresten af te ronden. Gezien de naam ervan zal het aan de Lunterse beek grenzende forest Hengistscoto gebruikt zijn om er de hengstveulens te laten grazen alvorens ze naar de palts werden vervoerd, zoals het *Capitulare de Villis* vergde. Het lag immers laag genoeg om weidegrond te hebben, want de naam geeft ook aan dat het een hogere plek was die door drassig land was omgeven.

Dan is er het feit dat bisschop Andries van Kuyk in de jaren 1130 het goed Henschoten,¹⁶ een naam waarin de naam Hengistscoto te herkennen valt, aan de abdij van Oostbroek schonk,¹⁷ een goed waarop voorheen bijna zeker de *forestarius* van dit forest had gezeteld.¹⁸ De oorkonde kent aan dit bezit een waardeel toe in overeenstemming met de grootte van dit goed.¹⁹ De noodzaak een waardeel toe te kennen komt volledig overeen met hetgeen Kaspers daarover vond, namelijk dat een foresthoeve niet een gewaarde hoeve was. Van een foresthoeve werd Henschoten dus een hoeve binnen een gerecht, waarmee deze ook tiendplichtig werd. De bisschop vergunde het klooster echter het goed tiend- en tijsnvrij te bezitten, terwijl hij Oostbroek ook van alle andere belasting vrijstelde. Daarmee was het forest Hengistscoto opgeheven. Enkele jaren later verkreeg deze abdij tezamen met drie leken een *cope*-contract ter ontginning van een

gebied van 40 hoeven in het Westerwoud van de bisschop. De abdij kreeg in dit gebied de rechtsmacht, het recht op de tijsn en op de novale tienden uit de verwachte opbrengsten.²⁰ In 1200 werd dit alles nog eens bevestigd en bij deze van bisschop Dirk afkomstige oorkonde waren onder meer aanwezig zijn ministerialen Lubbert en diens broer Evert van Wede.²¹ De Van Wedes waren gegoed in de maalschap van Wede en Eminclaeer en vervulden daar in de 14de en 15de eeuw een tijsmeestersfunctie. Als getuigen dienden ze op de hoogte te zijn van de bij deze handeling geldende rechtsregels en van hetgeen in het voormalige foreest Hengistscoto werd afgesproken.

Hoewel het foreest Hengistscoto dus was opgeheven, bleven er toch nog typische foreestinkomsten uit delen daarvan aan de bisschop toevoelen, zodat ook hieruit blijkt dat er in dit gebied een foreest heeft bestaan. Ze werden geregistreerd als komend uit het gerecht van Leusden onder de namen *wedergelt* en *stroyelgelt*.²² Het *wedergelt* was een betaling voor het grazen van schapen die vergelijkbaar is met de betaling voor het akeren van varkens en het *stroyelgelt* werd geheven over het op de heide steken van plaggen die werden gebruikt in de potstal en ter verbetering van de grond op de zandige engen. De verklaring voor het voortbestaan van deze foreestinkomsten is dat het opheffen van het foreest voor de bisschop geen reden zal zijn geweest om de hoevenaars van die afdrachten vrij te stellen.

Vervolgens is er het ook door Dekker²³ vermelde feit dat in het gerecht van Eminclaeer tot omstreeks 1420 alleen de malen recht spraken, hoewel de meesten van hen toen in Amersfoort woonden en er voldoende burenen in de vorm van pachters op de malenhoeven woonden en werkten om als ommestand op te treden. Maar de burenen hadden tot 1420 geen toegang tot de rechtspraak, hetgeen geheel overeenstemt met de positie die werd ingenomen door de kleine kolonisten die de in foreesten gelegen boskampen bewerkten en die daarvoor een tijsn betaalden.

Tenslotte kan worden gezegd dat zowel de foreesthoeve Henschoten als die in Fornhese afmetingen hadden die afwijken van de 16 morgen die links van de Eem de normale maat van een hoeve was. Dekker heeft aangetoond dat het goed Henschoten 30 morgen groot was²⁴ en uit gegevens betreffende de Vernhezer tiend is bekend dat Vernheze (de latere naam van Fornhese) tenminste 34 morgen omvatte.²⁵ Ook dit verschil geeft al aan dat beide goederen een andere status hadden dan de hoeven in de rest van het gebied op de linker Eemoever.

De conclusie kan dus zijn dat in Eemland de foreesten als publiekrechtelijke organisaties hebben bestaan omdat overblijfsels van de daarin geldende rechtsregels nog in de jaren 1130 van kracht waren en omdat die deels nog werden beleefd tot omstreeks 1420.

Malen en maalschap in Wido

Rechten en plichten van de malen in de 14de eeuw Malen of maal mannen waren altijd bij rechtspraak betrokken. Ze waren enerzijds mensen die woonden in de immunitetsgebieden²⁶ van de bisschop (zoals zijn domein in Eemland er een was) en anderzijds zij die onder de bescherming stonden van de Kerk. Sommigen van hen waren daaraan geschonken, terwijl anderen zich onder de bescherming van de Kerk hadden gesteld. Onder deze laatsten bevonden zich wastijnsplichtigen, lieden die als tegenprestatie voor die bescherming een tijns in de vorm van bijenwas betaalden. Maris definieert maal mannen als 'leden van eenzelfde rechtskring, in het bijzonder een geërfden-organisatie met publiekrechtelijk karakter'.²⁷ Van Winter²⁸ acht deze definitie weliswaar niet onjuist maar benadrukt dat het een omissie is hierbij niet te vermelden dat deze (gewezen) koningsvrijen een tijns dienden te betalen in ruil voor de bescherming die zij van de koning genoten.

In het geval van de Eemlandse foreesten kunnen de malen dus worden beschouwd als lieden die door de schenking in 777 onder bescherming kwamen van de Kerk.

Als foreestbeambten hadden zij bijzondere rechten en plichten. Die rechten worden genoemd op 12 augustus 1329 bij de afsplitsing van de helft van de malenhoeve Ten Bosch.²⁹ In de betreffende oorkonde worden als bij die halve hoeven behorende rechten genoemd de halve *hovenwaerscap* en de halve *coterwaerscap*. Onder *hovenwaerscap* werd verstaan het recht op gebruik van en inkomsten uit de gemene waerschap der malen, en onder *coterwaerscap* het recht om de individuele waerschap te benutten middels het verpachten of in tijns geven van daarin gelegen grond aan *coters*, die geen rechten hadden op de waerschap.³⁰ Terwijl elders in Eemland hoeven recht hadden op een deel van de waerschap in die zin dat alle gewaarde hoeven daarin bij een verdeling gelijk konden delen, was het recht op een keuterwaerschap bijzonder.³¹ Het recht op de keuterwaerschap was ouder dan dat op de hoevenwaerschap.³² Dit laatste kan pas aan de bezitters van Ten Bosch zijn toegekend nadat het gerecht van Eminclae tot stand was gekomen.

De verplichtingen van de malen blijken enerzijds uit de tijns van 5 schelling die 15 van de 16 hoeven in de maalschap van Wede en Eminclae aan de Sint-Paulusabdij dienden te betalen en anderzijds uit de wastijns die zij moesten afstaan. De tijns van 5 schelling wordt ook vermeld door Dekker in zijn boek over de maalschap en hij verklaart die uit het recht van de malen op ontginning van de waerschap van hun hoeven.³³ Hier wordt gesteld dat deze tijns een andere achtergrond had. Om deze stelling te onderbouwen moet eerst meer gezegd worden over het aantal hoeven dat beide tijnszenden te betalen. Dit kan worden bepaald met behulp van gegevens uit het archief van de Sint-Paulusabdij en

uit het manuaal van het morgengeld van 1446.

Omstreeks 1420 ontstond een lijst³⁴ waarvan de titel aangeeft dat 15 hoeven in de maalschap tienden moesten afdragen en dat alleen zij die geen leenman van de abdij waren een tijns aan de abdij dienden te betalen. Dit laatste wordt bevestigd door een andere lijst uit dezelfde tijd³⁵ waarin de namen voorkomen van leenmannen van de bisschop of derden (zoals de heer van IJsselstein) voor malenhoeven in het gerecht van Wede. Zij waren een bedrag van 5 schelling aan de abdij verschuldigd, het bedrag dat ook door de tijnslieden van de abdij wier hoeven in Eminclaeer lagen, moest worden betaald, maar niet door haar leenmannen van de in Eminclaeer gelegen malenhoeven. De abdij had dus oorspronkelijk een recht op een tijns uit alle malenhoeven (op één na).

Hoewel dus vóórdat de abdij beleningen met de in Eminclaeer gelegen malenhoeven deed, 15 hoeven tijns aan de abdij verschuldigd waren, bestonden er in 1423 toch 16 malenhoeven, want in een door de abdij opgestelde lijst onder de titel *Dit siin die hoeven inder maelschap die elck gheset worden voer xl mergen doe men morgenghelt gaf die coters binen gherekent omtrint na corsmisse doe men screef xxiii*³⁶ worden 16 hoeven opgesomd. De verklaring voor dit verschil blijkt in het manuaal van het morgengeld uit 1446. Daarin werd van een der hoeven gezegd: *hoirt die heer*.³⁷ Omdat deze lijst namens de rentmeester van de bisschop werd gemaakt, is met *die heer* de bisschop bedoeld en is het waarschijnlijk dat deze hoeve daarom geen tijns aan de abdij betaalde, maar dit bedrag aan de bisschop verschuldigd was.³⁸ Daarnaast was deze hoeve tiendvrij. Een aantekening boven diezelfde lijst uit 1446 zegt: *Dit is in voirtyden angebrocht vanden genen die daer in geerft ende gegoet siin van 18 hoeven mit hoeren coteren elke hoeve gerekent voer 35 mergen maecht tesamen 630 mergen*. Vervolgens staat er: *voir die coteren 2 hoeven elke hoeve 35 mergen*. Hoewel in de rest van de opgave slechts 15 hoeven staan, waren er wel degelijk 16 malenhoeven. Dit blijkt ook uit een lijst die de inkomsten van de malen uit gezamenlijk bezit vermeldt. Aan de aankoop van enkele van die bezittingen had een van de 16 malen (Wouter Gerrits van Lewen) niet meegedaan en daarom werd de opbrengst daarvan over 15 hoeven en niet 16 verdeeld.³⁹

Deze uitweiding was nodig om een verklaring te kunnen geven van de verplichting die rustte op de pachter van de bij de hof van de abdij in Eminclaeer (*ten hove*) behorende twee hoeven. De inhoud van het pachtcontract voor deze twee hoeven uit 1541 is bekend en daarin staat dat de pachter 58 pond bijenwas moest betalen. Deze hoeveelheid bijenwas is beduidend hoger dan wat in 1414 aan de abdij betaald moest worden door de pachter van de nabij de Hohorst gelegen hoeve Ter Hagherhorst. Deze moest namelijk slechts 4 pond was leveren.⁴⁰ Als iedere malenhoeve ook 4 pond was had moeten opbrengen, zouden – althans voordat die verplichting op de pachter kwam te rusten – 14½ hoeven

met die betaling zijn belast. De betaling van bijenwas wordt hier gezien als tegenprestatie voor de bescherming die de Kerk de malen zou hebben geboden. De niet met bijenwas belaste hoeven waren vermoedelijk de hoeve van de bisschop en de halve hoeve Ten Bosch van het Sint-Pieterskapittel, omdat zij als kerkelijke instellingen geen bescherming nodig hadden.

De verplichting tot het betalen van bijenwas doet sterk denken aan hetgeen hierboven over wastijnsplichtigen is gezegd, temeer omdat deze verplichting alleen op de houders van malenhoeven, dat wil zeggen de maalmannen zou hebben gerust. Het is niet duidelijk of deze verplichting door de bisschop of door de abdij zou zijn opgelegd.

De verplichting van de malen om bijenwas te leveren is afgeschaft en op de pachter van de hof gelegd op een onbekend moment. De tijns van 5 schelling uit ieder der hoeven (behalve die van *die heer*) bleef echter gehandhaafd, totdat vanaf 1399 de malen hun in tijns gehouden hoeven in het gerecht van Eminclauer in leengoed van de abdij mochten omzetten,⁴¹ waarna ze die tijns niet langer schuldig waren. Vermoedelijk is toen het pachtcontract van de hof ook herzien. De abdij wenste haar inkomen aan bijenwas niet te zien afnemen.

Nu noemden de malen in de akte uit 1282 de abt van de Sint-Paulusabdij hun heer en zegelden zij met zijn zegel. In vertaling zegt de slotzin van deze akte namelijk: "En opdat deze brief voor heer Wulfger vast en stade blijve, hebben wij als teken van zijn instemming het zegel van onze heer, Hendrik, abt van de Sint-Paulusabdij te Utrecht daaraan bevestigd".⁴² Niet alleen het feit dat de malen optraden als een publiekrechtelijke organisatie, maar ook het feit dat zij de abt hun heer noemden en zijn zegel konden gebruiken, plaatst hen in een wel zeer bijzondere positie, die doet vermoeden dat zij in een speciale relatie stonden tot de Sint-Paulusabdij.

Uit de gegevens over de hoeven blijkt ook dat ze oorspronkelijk een andere maat hadden dan die aan de linkerkant van de Eem, met uitzondering van de goederen Vernheze en Henschoten. Dit waren voormalige foreesthoeven en hetzelfde moet hebben gegolden voor de twee hoeven waar de hof van de abdij was gevestigd, evenals voor de hoeven genaamd Wede, Zielhorst en Liendert, waarvan uit de gegevens blijkt dat ieder daarvan voor twee hoeven werd gerekend.

De stand van de malen De malen werden bij een grondtransport voor het gerecht van Wede altijd vóór de landgenoten en buren genoemd. Dit houdt ongetwijfeld in dat zij een hogere status hadden, maar welke hun stand was is niet duidelijk. Daarom is dit voor elf malenfamilies uit de 15de eeuw nagegaan, en daarbij bleek dat toen in ieder geval acht, wellicht zelfs elf, malen tot de stand der dienstlieden behoorden. Van hen worden de beschikbare gegevens over hun stand in de bijlage gegeven, maar voor twee van de malen wordt dat hier al verduidelijkt.

De eerste van hen, Simon Hillen, voerde in 1368 een proces over het bezit van de halve hoeve Zielhorst, die hij naar eigen zeggen van zijn vader had geërfd. Hij zei ook dat hij tienden betaalde *alse een wel gheboeren synte Martyns dienstman sculdich is te houden ane syns heren des abts hant*. Ook produceerde hij een akte waaruit bleek dat hij zijn zussen 200 pond had gegeven uit *synre alyngher halver hoeve te Emmenclaere alsoe alse die ghelegen is*.⁴³ Hij was dus een riddermatig dienstman van de bisschop. De tweede is Ricout van den Bosch, die in 1328 in verband met het goed Ten Bosch een verklaring aflegde voor de gemene malen van Wede en Eminclaer.⁴⁴ In 1349 werd hij door de bisschop *onsen waelgeboren Sunte Martiins dienstman* genoemd.⁴⁵ Een welgeborene was in het Nedersticht riddermatig⁴⁶ en beide maalmannen waren dus tenminste knapen en dienstman of ministeriaal van de bisschop, terwijl ze malenhoeven bezaten in het gerecht van Eminclaer.

De gegevens in de bijlage over de malenfamilies strekken zich uit over meerdere generaties, in een tijd waarin een aantal malen in staat was door huwelijk of anderszins (zoals toegenomen rijkdom) in status op te klimmen. Voor de Van Wedes blijkt dat uit het feit dat zij aan het eind van de 12de eeuw nog ministerialen werden genoemd, maar ruim honderd jaar later als *cnape*, dat wil zeggen, als riddermatig, bekend stonden. Het is waarschijnlijk dat voor de families Van Lewen, Van den Bosch en De Coninc hetzelfde geldt, die alle riddermatig en ministeriaal waren. Voor de andere malenfamilies, zoals Kaerman en Vander Mathe lagen de kansen wellicht minder gunstig en konden zij niet opklimmen tot riddermatigheid, althans dit is van hen niet gevonden.

Het is dus zeker dat een aantal van de malenfamilies tot de stand der ministerialen heeft behoord, terwijl zij de status van riddermatigheid konden bereiken. Zij hadden bezit in Wede (de families Van Wede en Van Lewen) en in Eminclaer (de families Van den Bosch, De Coninc en Hillen). Daarnaast zijn er lieden, zoals Van Steenre, die in staat waren malenhoeven of delen daarvan te bemachtigen, wellicht ook als onderdeel van een strategie om op te klimmen, maar waarvan niet gezegd kan worden dat ze tot de oude malenfamilies behoorden, ofschoon ze vermoedelijk wel tot de ministerialen behoorden. Van Steenre was immers kastelein op Stoutenburg en Kaerman kon rentmeester worden.

Naar Buitelaars mening⁴⁷ was de stand der ministerialen al vroeg in de 12de eeuw een geboortestand. De voorvaders van de zojuist besproken dienstlieden zouden de *servientes* zijn geweest die met de schenking van de vier foreesten onder bescherming van de bisschop kwamen. De *servientes* van de bisschop waren volgens Buitelaar oorspronkelijk onvrije boeren die eigenhandig hun grond bewerkten, bepaalde werkzaamheden voor hem verrichtten en ter heervaart konden worden opgeroepen. Dit laatste verklaart waarschijnlijk het opklimmen van een aantal malen tot riddermatigheid. In het geval van Hoogland bestonden de werkzaamheden van deze *servientes* uit het werk van foreestbeamb-

ten. De van vóór 1400 daterende wastijns bevestigde weliswaar hun onvrijheid, maar de malen waren daarmee boven andere onvrijen verheven.

De rechten van de Sint-Paulusabdij op Hoogland De Sint-Paulusabdij had in de 14de eeuw dus rechten op 15 hoeven op Hoogland, maar de oorsprong van die rechten is nog geenszins duidelijk. In haar boek over het bezit van de Sint-Paulusabdij heeft Broer de weg daarnaar getoond door te wijzen op een oorkonde uit 1028 die zegt dat bisschop Adelbold de abdij de tienden schonk van het land bij Amersfoort dat de abdij al bezat. Het wordt ook genoemd in de op 1006 gedateerde valse oorkonde, die echter door Henderikx is voorzien van een aantal echtheidskenmerken⁴⁸ die met name het grondbezit betreffen. Zo worden in het *falsum* genoemd de *novalia* over een gebied dat van Hohorst tot aan *Bachevort* [het tegenwoordige Bavoort] strekt, en dit is de voorbreedte van de ontginning Hamersveld, die inderdaad van de Sint-Paulusabdij was, maar die de echte bevestigingsoorkonde uit 1028 niet vermeldt.⁴⁹ Het *falsum* moet de schenkingsoorkonde van bisschop Ansfried voorstellen, en – zoals Henderikx heeft aangetoond – stamt een groot deel ervan zeer waarschijnlijk uit een echte Ansfriedoorkonde. Het vertoont echter een aantal tussenvoegsels.⁵⁰ De vervalser heeft kennelijk bedoeld aan te geven dat er bij de Hohorst ook hoevenaars hoorden en dat ook tot dit goed behorend gebied nog ontgonnen moest worden of in de aan de vervalsing voorafgaande jaren was ontgonnen.

Zoals Hilhorst⁵¹ heeft aangetoond lag de hof van de Sint-Paulusabdij ter plekke van de Oude en Nieuwe Hoef, enkele kilometers ten noorden van de kern van Amersfoort. Deze twee hoeven worden in het archief van de abdij steeds de abtshoeven genoemd. De schenking door bisschop Ansfried aan de nieuwe abdij van deze twee reeds aan het begin van de 9de eeuw, wellicht al eerder, bewoonde hoeven⁵² maakte ze tiendplichtig. Dit was ook het geval met de ontginning Hamersveld. De bisschop kon die tienden nadien aan de abdij schenken. Dat deed bisschop Adelbold dan ook; hij schonk de abdij de tienden van haar bij Amersfoort gelegen land, dat toen onder de rechtsmacht van Leusden viel. Een herinnering aan de toestand toen de twee abtshoeven nog onder Leusden vielen, staat in het manuaal van het morgengeld uit 1446. Daarin treft men aan direct onder het hoofdje *Hamertfelt* (dat toen onder Leusden viel): *Die heren van Sinte Pouwel hoert dit nabescreven goet. It. die heren van Sinte Pouwel tUtrecht plegen te hebben op Hamertvelt 84 vrancken mit 1 hoeve te Luesden ende is nu verhuert den luden hier na bescreven. Hier en hoert niet in die twe hoeven op Wede ende op Emynglaer.*⁵³ Uit deze aantekening is op te maken dat het over deze twee laatste hoeven te betalen morgengeld voorheen geïnd was bij de proosdij op de Hohorst, die binnen het gerecht van Leusden lag. Kennelijk werd met deze aantekening de morgengeldgaarder gewaarschuwd de over deze hoeven te betalen belasting niet meer in Leusden te innen, maar in Eminclær. Elders in het manuaal uit 1446 staan de

twee abtshoeven dan ook vermeld als morgengeldschuldige met de andere malenhoeven. De wijziging van de plaats van inning zal zijn ontstaan nadat het gerecht van Eminclaeer was gesticht, omdat morgengeld per gerecht werd geïnd.

De twee abtshoeven waren een voormalige foreesthoeve en daaraan moet, toen ze onder de rechtsmacht van Leusden kwamen, een waardeel zijn toegekend.

Gerechtsvorming en ontginning in Wido

Ontginning vóór 950 rechts van de Eem Een deel van Wido had de bisschop al vóór 950 ter ontginning uitgegeven, met name een rechts van de Eem gelegen strook die, oostwaarts begrensd door de Koelhorster Steeg, verder naar het noorden strekte. Dit blijkt onder meer uit de rechten die het Sint-Vitusstift te Elten had op de in het 14de-eeuwse gerecht van Eembrugge gelegen goederen Walkenberg en Voorbroek en uit zijn rechten in het 14de-eeuwse gerecht van Koelhorst.

In ieder geval gaan deze laatste rechten terug naar Wichman van Hamaland die omstreeks 950 graaf was in Naardinkland, het tegenwoordige Gooiland. Na zijn dood ontstond onenigheid over de wijze waarop hij zijn bezit had verdeeld tussen de twee dochters die hem overleefden. Die verdeling was tot stand gekomen zonder het akkoord van een van deze zussen, Adela geheten. Volgens Saksisch recht had dit moeten gebeuren, met name voor het deel van Wichmans bezit dat van zijn voorgelacht afkomstig was. Het grootste deel van Wichmans bezit, waaronder de hoge rechtsmacht en een groot aantal gronden in Naardinkland, was terechtgekomen bij het door Wichman gestichte stift te Elten, waarvan zijn dochter Liutgard de eerste abdis was. In 996 werd door keizer Otto III dit geschil beslecht, waarbij het stift onder meer een aantal hoven voor de helft kreeg toegewezen.⁵⁴ Zo ontving het stift de helft van de hof te Appel nabij Nijkerk.

Uit het door Kist gepubliceerde tijnsboek van het stift⁵⁵ uit het eind van de 14de en het begin van de 15de eeuw blijkt dat goed in het noordelijk van Amersfoort langs de rechteroever van de Eem gelegen Koelhorst onder de hof te Appel viel en dat Walkenberg een leen was van het stift. Het nabij Walkenberg gelegen en later onder Eembrugge vallende Voorbroek hoorde deels ook tot zijn leengoed.⁵⁶ Het andere deel van Voorbroek met het daarop staande stenen huis was toen van de bisschop.⁵⁷ In het gerecht van Koelhorst bezat het stift niet alleen Groot Koelhorst maar ook Klein Koelhorst. Dit blijkt uit een tijnsrol uit het begin van de 15de eeuw.⁵⁸ Ook de in dit gerecht gelegen hoeve Krachtwijk was van het stift.⁵⁹

Het verkleinde Wido Het voortbestaan van zoveel kenmerken van het foreestrecht

in het gebied waarover in de 13de en 14de eeuw de malen de scepter zwaaiden, maakt het wel zeker dat de gerechten die daar in de 14de en 15de eeuw functioneerden, later tot stand zijn gekomen dan de maalschap. Daarom kan worden gesteld dat het territoir van de maalschap weliswaar kleiner was geworden door de ontginningen in Koelhorst en Eembrugge net als door de schenking van Ansfried aan de Sint-Paulusabdij, maar dat de organisatie als zodanig niet was verdwenen.

Die verkleining was het gevolg van het onder het rechtsgebied van Leusden brengen van zowel de twee abtshoeven en hun waarschap als van goederen zoals Koelhorst, Krachtwijk, Voorbroek en Walkenberg. De betreffende gronden waren nu immers door ontginning aan de wildernis onttrokken en Leusden was tot omstreeks 1000 daarvoor het bestuurscentrum in het Eemlandse domein.

Door de nabijheid tot de wildernis van de nieuwe bewoners in Koelhorst en verder noordelijk langs de Eem was toezicht op het gebruik van zaken uit het forest nog steeds nodig, ware het alleen omdat de bisschop aldus daaruit nog de inkomsten kon krijgen. De op de hoeve Wede woonachtige *forestarius* zal ook enkele helpers hebben gehad en ook zij zullen dus op hoeven hebben gewoond die gunstig, dat wil zeggen hoog, gelegen waren. Een van deze hoeven was, gezien de naam en de ouderdom van de daar gedane archeologische vondsten, vermoedelijk de Wederhorst.⁶⁰ Zij betaalden de bisschop een tijns voor het gebruik van hun hoeven.

Zolang ontginning op grotere schaal niet mogelijk was, hebben zich vermoedelijk op door de forestbeambten aangewezen boskampen kleine kolonisten in Wido gevestigd, bijvoorbeeld zonen van lieden uit Leusden en Soest die geen grond van hun vader konden erven. Zij werden de voorgangers van de *coters* die in de 14de eeuw worden vermeld. Zij konden zich vestigen op de keuterwaarschappen en betaalden een pacht aan de bezitters van de malenhoeven, die daardoor hun status versterkten.

Met het voortbestaan van de maalschap, want zo zal de bevolking het in de oorkonden gebruikte woord forest hebben vertaald, duurde ook de publiekrechtelijke status van Wido voort.

Gerechtsvorming Het kan worden beredeneerd dat het dagelijks gerecht van Eminclaeer al vóór 1245 bestond en dat, ofschoon de maalschap hier nog publiekrechtelijke macht bezat, deze toen elders op Hoogland verloren was gegaan. De vraag is dus welke bestuurlijke veranderingen tussen 1006 en 1245 in het forest zouden hebben plaatsgevonden.

In 1254 was het gerecht van Eminclaeer een leen van de Sint-Paulusabdij in handen van de heer van Lochorst. Daar Eminclaeer toen in één adem genoemd werd met de gerechten van Soest en Hees⁶¹ moet aangenomen worden dat het toen de status had van een dagelijks gerecht. Daaruit blijkt dat het forest toen

was opgeheven en in meerdere gerechten was opgesplitst omdat het gerecht van Wede buiten de uit omstreeks 1280 stammende omschrijving van de grenzen van het gerecht van Eminclaeer viel.

Het gerecht van Eminclaeer bestond echter al vóór 1245, want in 1283 verklaarde abt Hendrik van de Sint-Paulusabdij dat zijn voorgangers (meervoud) het gerecht en de tienden van Langenoord al aan zekere Gerrit Knoop in leen hadden gegeven.⁶² Dat betekent dat dit gerecht tenminste vóór 1245 was gesticht, want de voorlaatste voorganger van abt Hendrik, genaamd Heydenrick, was in 1245 al abt.⁶³ Er werden toen dus al tienden over de malenhoeven geheven, want Langenoord was een der malenhoeven en novale tienden ontstonden pas als een stuk foreest in een gerecht werd gebracht. Ook in Wede en in Eminclaeer werden toen dus tienden ingezameld. Zoals ook Dekker vermeldt, waren de tienden te Wede oorspronkelijk van de bisschop en die te Eminclaeer van de Sint-Paulusabdij.⁶⁴ In het gerecht van Eminclaeer bleven echter alleen de malen tot omstreeks 1420 toegang houden tot de rechtspraak.

Gezien de ontwikkelingen in aangrenzend gebied moeten de gerechten van Wede en van Eminclaeer echter nog ouder zijn dan 1245. Zo is het gerecht van De Haar zeer waarschijnlijk niet lang na 1170 tot stand gekomen, waarmee eventueel door de malen naar het noorden gezochte uitbreiding van hun territoire een halt werd toegeroepen. Zoals Dekker en Mijnsen-Dutilh⁶⁵ aanvaardbaar hebben gemaakt, was De Haar een *cope*, waarvan gerecht, tijns en tienden in 1311 in handen waren van Everard van Stoutenburg, die het van zijn voorouders had geërfd. Deze ontginning werd mogelijk door het verdwijnen van de veendrempel in 1170 die het Almere afsloot van de Noordzee. Tot 1170 was dit gebied dus niet ontginbaar en niet relevant voor de malen of voor de vorming van een gerecht.

Ook Overzeldert bestond al in 1245. Vanwege de hoge ligging van sommige delen van dit gebied, de ontginning ervan in hofverband en de inhoud van de beleningsakten van het in Overzeldert gelegen goed Ter Borch was het waarschijnlijk al vóór 1170 ontgonnen,⁶⁶ hoewel het in eerste instantie wellicht onder Leusden viel. Het gerecht van Duist, dat na 1311 tezamen met het gerecht van De Haar door de bisschop werd bestuurd, zal gezien zijn ligging ook niet lang na 1170 zijn gevormd. Het territoire van de maalschap werd door gerechtsvorming en ontginning dus steeds kleiner.

Niettemin behielden de malen zekere rechten in Overzeldert en Duist. Het duidelijkst komt dit naar voren in een akte over de waarschap van de in het gerecht van Eminclaeer gelegen malenhoeve Ten Bosch van 25 mei 1356. Schout en schepenen *in der Dust ende op der Haern* verklaarden toen dat Ricout en Splinter, de zonen van Willem van den Bosch, aan het Sint-Pieterskapittel overgaven *al dat lant, rente ende al groet*, dat zij in Duist/De Haar hadden liggen *ende dat ruurt uut den goeden Ten Bosch*.⁶⁷ De broers hadden dus een deel van de waarschap

van Ten Bosch ontgonnen, een recht waarnaar het kapittel in de al genoemde akte van 12 augustus 1329 had verwezen. Het territorium van de voorheen met publieke rechtsmacht beklede maalschap had zich dus uitgestrekt tot voorbij de grens tussen Eminclaeer en Duist. Hetzelfde was het geval geweest met het in het gerecht Overzeldert gelegen Hoefdingeland dat in 1350 aan de bisschop werd overgedragen. Daarbij waren Evert Gerrits van Lewen en Egbert de Beer aanwezig als tijsmeesters.⁶⁸ De presentie van dit tweetal is geheel in overeenstemming met de akten die bekend zijn over in de maalschap gelegen goederen, en Egbert de Beer was dan ook de tijsmeester van de malen. Het Hoefdingeland maakte dus deel uit van de waarschap van de malen en ook de grens van het gerecht van Overzeldert beperkte de rechten van de maalschap als publiekrechtelijke organisatie. In deze twee gerechten hield de maalschap dus slechts een recht op de grond over.

Afgezien van Overzeldert was de gerechtsvorming in het oude Wido echter al eerder begonnen, zoals dat ook in Hengistscoto was gebeurd. In 1132 had bisschop Andries van Kuyk immers Hendrik Eno'szn al beleend met gerecht, tijs en tienden van het toen in ontginning genomen Hoevelaken.⁶⁹ Het is daarom waarschijnlijk dat deze bestuurlijke verandering ook in het meer noordelijk gelegen en daarop aansluitende gebied, bestaande uit de maalschap, heeft plaatsgevonden.

Ontginning in Eemland Buitelaar heeft betoogd dat de bisschoppen vanaf omstreeks het derde kwart van de 11de eeuw de ontginning van de Vechtstreek hebben aangevat en dat een aantal ministerialen daarbij de leiding kreeg. Daarnaast schonken zij grote gebieden zoals Achttienhoven en Westbroek aan de Utrechtse kapittels ter ontginning. Nagenoeg al deze ontginningen werden ondernomen als *cope*. In deze periode was de Sint-Paulusabdij nog lid van het kapittel-generaal en werd deze beschouwd als een deel van de Utrechtse kerk. Het zou daarom vreemd zijn geweest als niet ook deze abdij een bijdrage aan de ontginning van het Nedersticht zou hebben geleverd.

Deze bijdrage zou bestaan uit de gezamenlijke inspanning van malen en Sint-Paulusabdij, waarbij de malen en abdij een relatie aangingen, die resulteerde in het aanvaarden van de abt als hun heer. Zo kwam de maalschap onder de *tutelage* van de abdij, maar verkreeg tegelijkertijd grondheerschap, een positie die ook de voormalige *servientes* in de Vechtstreek hadden verworven. Dat de maalschap grondheerlijke rechten bezat blijkt uit het opschrift van een lijst van 34 personen uit omstreeks 1420: *Tins. Dit is der malen tins van Wede ende van Emminghelar, de men sculdich is te betalen alle iare des Sonnedaghes na Sunte Victorsdach*⁷⁰ (zondags na 10 oktober). Deze tijs moest dus betaald worden aan de gemene malen op een andere dag dan gebruikelijk was bij de Sint-Paulusabdij en de bisschop. De abdij had als betaaldag Sint-Willibrordsdag (7 november) en de bisschop Sint-

Maartensdag (11 november). De tijns aan de malen was verschuldigd uit een veertigtal percelen. Uit het verschil in betaaldag blijkt wel dat de maalschap een aparte organisatie vormde, met rechten op de hoevenwaarschap.

In de vorige paragraaf is de periode waarin Wido van foreest veranderde in een aantal gerechten verkort van omstreeks 1006 tot kort na 1170, hoewel Hoevelaken al in 1130 ontstond. Voordien en daarna begonnen de door Buitelaar beschreven ontginningsactiviteiten in de Vechstreek. In de jaren 1130 was bisschop Andries van Kuyk op dezelfde wijze actief in Eemland.

Met behulp van het ook in de Vechtstreek benutte *cope*-contract stichtte hij de gerechten van Woudenberg en Hoevelaken. Het laatste werd toegewezen aan zijn ministeriaal Hendrik Eno'szn en het eerste aan de abdij van Oostbroek. Het gebied waarop Oostbroek recht kreeg als grondheer omvatte 640 morgen. Dit is exact de omvang van de gronden in de maalschap, die immers 16 hoeven van ieder 40 morgen bedroeg. Het ligt daarom het meest voor de hand dat de Sint-Paulusabdij, als onderdeel van de Utrechtse kerk, een *cope*-contract kreeg om tezamen met de malen in het ontginbare deel van Wido deze oppervlakte te ontginnen. Meer noordelijk dan de latere grenzen van de gerechten van Wede en Eminclaeer was ontginning door de hoge waterstand in het Almere toen nog niet mogelijk.

Bisschop Andries stipuleerde dat er in dit gebied twee gerechten zouden worden gevormd, het ene van hem en het andere van de Sint-Paulusabdij, en hij keurde het goed dat de abdij tezamen met de malen een ontginningsmaatschap vormde om de bij die gelegenheid aan de 16 malenhoeven toegekende hoevenwaarschap te ontginnen. Daarbij behield hij een hoeve in het gerecht van Wede (wellicht als ambtsinkomen voor zijn schout), evenals de tienden en het gerecht aldaar, terwijl gerecht en tienden in Eminclaeer aan de abdij werden toegewezen. De tijnsen uit de te ontginnen waarschap zouden aan de leden van de maatschap toevallen. Het toezicht op de meer noordelijk gelegen gebieden kwam terecht bij de in die periode gestichte hof te Amersfoort van de bisschop. De vorming van de maatschap en het feit dat de malen de abt van de Sint-Paulusabdij hun heer noemden, verklaart waarom de abdij van alle malenhoeven een tijns kreeg.

De bij de incorporatie van foreesthoeven in een gerecht behorende toekenning van de hoevenwaarschap verklaart waarom de malenhoeven twee waarschapsrechten hadden. Het ene, de keuterwaarschap, sproot voort uit de tijd dat ze nog foreesthoeven waren en ze gronden uit hun eigen hoeven aan *colers* konden uitgeven. Het andere werd verkregen toen de malenhoeven in een gerecht werden gebracht. De coterwaarschap lag in de 40 morgen die een malenhoeve groot was.

Het door de abdij in Eemland te ontginnen gebied sloot aan bij de gronden (de twee abtshoeven en hun waarschap) die de abdij al van bisschop Ansfried

had ontvangen, een wijze van uitgifte die ook bij de kapitels werd gebruikt. Vóór 1130 waren de in deze waarschap gelegen hoeven Zielhorst, Liendert en vermoedelijk ook de hoeve Eminclaer al ontgonnen. Weliswaar moesten daarvoor afwateringen naar de Eem worden gegraven, maar die waren relatief kort. Voor de ontginning van de andere delen van de hoevenwaarschap was het nodig de Malenwetering te graven, die haar water in de Eem loosde iets ten zuiden van de Vuedijk, zodat het gerecht van Koelhorst moest worden doorkruist. Behalve het malengoed 'halve Sneul' waterden daar ook Langenoord en Ten Bosch op af, zodat het duidelijk is dat deze wetering vóór 1245, toen Langenoord al als *cope* was uitgegeven, tot stand is gekomen. Dit was de toestand in 1282, toen de malen de rechtspraak in het gerecht van Eminclaer nog geheel in handen hadden, terwijl zij tezamen met de abdij ook grondheer waren van de in de hoevenwaarschappen gelegen erven. In feite was de maalschap toen een anachronisme. In de jaren daarna zou deze dan ook een deel van zijn rechten verliezen.

De reorganisatie van het gerecht van Eminclaer Uit een omschrijving van zijn lenen van de Sint-Paulusabdij blijkt dat Lochorst in 1305-1310 nog leenman was van het gerecht van Eminclaer. Maar toen hij de gerechten van Soest en Hees in 1325 aan Zweder van Abcoude verkocht en deze daar leenman van werd, vond de abdij het niet goed dat Abcoude ook leenman werd van het gerecht van Eminclaer. Na 1325 moeten de schouten in het gerecht van Eminclaer dus zijn aangesteld door de abt zelf.

Een tweede vernieuwing was dat de akten van de maalschap als gerecht van Eminclaer na 1282 niet langer werden bezegeld met het zegel van de abdij, maar door de individuele malen, terwijl er daarnaast meestal het maalschapszegel aan hing, dat werd gebruikt door de tijnsmeester van de malen. In de akten uit het begin van de 14de eeuw wordt, in tegenstelling tot andere in Eemland door een grondheer gegeven akten, gezegd dat de overdracht al had plaatsgevonden voor de schout of voor het gerecht en was de schout soms aanwezig, maar niet als voorzitter. Tenslotte wordt duidelijk dat aan de malen ook het verschil werd opgelegd tussen gerechtsheer en grondheer voor de hoevenwaarschap. Ter verduidelijking werd dit verschil ook in ruimtelijk opzicht gestalte gegeven. Het lage gerecht kwam bijeen *tothen Voerde optien brenc*,⁷¹ terwijl tenminste een van de akten van de maalschap als grondheer werd veleden *optien tynsberch*.⁷² Dit was een kamp land van twee morgen die bij de hoeve Lutlike Wede hoorde en die oostelijk lag van wat in 1615 *die Heerenwech* werd genoemd⁷³ en nadien de Koelhorster Steeg.

Tussen 1282 en 1325 heeft er dus een reorganisatie plaatsgevonden, bedoeld om het malengerecht te laten handelen in overeenstemming met de regels die golden voor een laag gerecht in het Nedersticht. Wellicht is dit gebeurd als gevolg van de overname van het bestuur in Eemland in 1285 door de graaf van

Holland. Deze had elect Jan ertoe gedwongen het ambt te Amersfoort door een Hollandse ambtenaar te laten bezetten. In die tijd werd het ambt in Eemland gesplitst naar in Holland geldende gebruiken: het op de hoge rechtspraak betrekking hebbende deel van de taken werd omgevormd tot het ambt van schout van Amersfoort en Eemland en het inzamelen van de inkomsten van de bisschop in Eemland kwam in handen van zijn rentmeester aan deze zijde van de IJssel. Onder deze omstandigheden moest ook het anachronisme van de maalschap als publiekrechtelijke organisatie in het gerecht van Eminclær verdwijnen en werden ook in de maalschap grondheerschap en gerechtheerschap van elkaar gescheiden.

Besluit De malen waren afstammelingen van de *servientes*, werkzaam in het foreest Wido dat in 777 aan de kerk van Utrecht werd geschonken. Zij inden de aan de foreestheer toekomende tijns die betaald moest worden door lieden die bepaalde zaken uit het foreest gebruikten, en zij vormden tezamen een publiekrechtelijk orgaan. Als *servientes* van de bisschop was hun status hoger dan die van zijn hoflieden uit de omgeving. Aan de bisschop betaalden zij een tijns voor het gebruik van hun hoeven die alleen recht hadden op een coterwaarschap, terwijl ze geen tienden hoefden af te dragen. Bisschop Ansfried schonk in 1006 de Sint-Paulusabdij een in dit foreest gelegen foreest- of malenhoeve en kende daaraan een waarschap toe, terwijl zijn opvolger Adelbold de abdij ook de tienden gaf over dit gebied. Daarmee werd de abdij grondheer van de twee abtshoeven evenals van Zielhorst, Liendert en de hoeve Eminclær, die vervolgens werden ontgonnen en in eerste instantie onder Leusden ressorteerden. Honderd jaar later, toen ook elders in het Sticht de ontginning op grote schaal sterk werd gestimuleerd, werden de foreesten Hengistscoto en Wido opgeheven. In Hengistscoto gaf bisschop Andries van Kuyk de abdij van Oostbroek de daar gelegen foreesthoeve en kende daaraan een waardeel toe van 640 morgen, terwijl hij in Wido een even groot gebied toewees aan de Sint-Paulusabdij. Dit sloot aan bij de gronden die deze abdij al van bisschop Ansfried had verkregen. Dit laatste gebeurde met de bedoeling dat de Sint-Paulusabdij samen met de malen de door hem gevormde gerechten Wede en Eminclær verder zou ontginnen, waarbij hij zijn inkomsten uit de malenhoeven (minus een) aan de abdij liet.

Omdat zij in die stand geboren waren, bleven de malen lid van de stand der ministerialen. De malen beschikten al over een dubbele hoeve met het recht een deel daarvan aan *coters* te verpachten, de keuterwaarschap, en kregen door samen met de abdij op te treden als *locatores* recht op inkomsten uit de hoevenwaarschap als gevolg van de door de bisschop gegeven concessie. Van de gerechten van Wede en van Eminclær werd het eerste van de bisschop en het tweede van de abdij, terwijl ook de toen ingevoerde tienden zo werden verdeeld. De bisschop behield een hoeve in het gerecht van Wede. Maar terwijl de rechtspraak

in Wede volgens de regels van de bisschop werd georganiseerd, bleef in Eminclær de uit het foreestrecht komende traditie voortleven tot omstreeks 1310, waarna de scheiding tussen grondheer en gerechtsheer ook in dit gerecht tot stand kwam. Het duurde echter tot omstreeks 1420 tot ook de burenen van Eminclær aan de rechtspraak konden deelnemen. In Wede, Eminclær en ook in Overzeldert en Duist bleef de maalschap echter optreden als grondheer van de door de malen en hun *coters* ontgonnen gronden.

De op Hoogland in de 13de eeuw bestaande publiekrechtelijke organisatie ontleende in bovenstaande visie haar ontstaan dus aan een door de Franken ingevoerde bestuursvorm die diende om het recht van de koning op de wildernis voor de schatkist te gelde te maken. Het is natuurlijk de vraag of hetgeen hierboven over de maalschap van Wede en Eminclær aan het licht is gekomen, bij de over het onderwerp marke gevoerde discussies kan worden ingebracht. Wel kan worden gezegd dat maalschappen die in voormalig koningsgoed worden aangetroffen, zoals de hierboven vermelde te Wekerom, waarschijnlijk teruggaan naar de inrichting van foreestgerechten en aan die publieke instanties toegekende rechtsmacht. Het recht dat de malen in eerste instantie op het gebruik van ongecultiveerde grond hebben uitgeoefend, was dan afgeleid van het recht van de koning op de wildernis, aan wie ze de opbrengsten immers dienden af te staan. Nadat zulk koningsgoed in andere handen kwam, bleven die regels weliswaar van kracht, maar was het evenzeer mogelijk dat bezit van verafgelegen kloosters of kerken werd geïsurpeerd of dat regelingen werden getroffen zoals omstreeks 1130 op Hoogland moet zijn gebeurd. Het was in ieder geval voor de Karolingen duidelijk dat usurpatiegevaar dreigde, want een foreesthoeve had oorspronkelijk geen recht op een waardeel, zoals dat wel met de hoeven in de oude *villae* het geval was. Daar immers hadden de burenen, die tegelijk landgenoten waren, recht op het gebruik van de meent, waarbij het recht van een individu afhing van de hoeveelheid grond die hij in de hoeven in gebruik had.

Een aantal marken kan dus zijn oorsprong hebben in de instelling van foreestgerechten en daarop volgende aanpassingen in de positie van de maalschap, maar dat betekent niet dat dit voor alle marken zou gelden.

Bijlage. *Gegevens over de stand van elf malenfamilies*

De in het voorgaande naar voren gebrachte stelling dat de malen de opvolgers zouden zijn van de *servientes* van de koning, die zijn foreesten in Eemland aan de bisschop schonk, waardoor zij diens *servientes* werden, vergt de nadere ondersteuning die met deze gegevens beschikbaar komt. Het doel van de hierna volgende opsomming is dus om na te gaan wie van de 14de-eeuwse malen tot de stand der dienstlieden behoorden. Meer gegevens over deze families zijn beschreven door Kemperink.⁷⁴

Van den Bosch De oudst bekende van de familie Van den Bosch is Ricout, die in 1282 als een der malen getuige was van een overdracht.⁷⁵ De familie Van den Bosch werd weer genoemd in 1309 toen Ricouts zoon Willem het goed Ten Bosch van het Sint-Pieterskapittel in erftijns kreeg.⁷⁶ Willems oomzegger Ricout Everts wordt in 1328 genoemd⁷⁷ en deze Ricout is vermoedelijk dezelfde als de Ricout van den Bosch die in 1350 voor de bisschop de vrije eigendom van een deel van het goed De Eult op de grens tussen Baarn en Soest in ontvangst nam.⁷⁸ Hij trad toen dus op als dienstman voor de bisschop. Hem werd in 1349 gevraagd een oordeel uit te spreken: *wart des een ordeel ghevraghet enen onsen waelgheboren Sunte Martiins dienstman, gheheyten Rycout van den Bossche*.⁷⁹ Zijn zoon Evert was in 1398 schout van Koelhorst,⁸⁰ eveneens een positie als dienstman van de bisschop.

De Coninc Jan de Coninc was in 1282 een der malen die getuige was bij een akte betreffende het goed Sneul van de gemene malen. In 1322 was Jan *Haven* Godevaart Coninxzn de schout van Amersfoort,⁸¹ maar dat is vermoedelijk niet dezelfde Jan als in 1282. In 1351 gaf de abt van de Sint-Paulusabdij aan Godevaart Tyman Conincszn, burger te Amersfoort, *dat goet tot Emminclaer ende te Langenwoerde, gherechte, tins ende tienden* in erfleen⁸² en uit de grensomschrijving van het gerecht van Eminclaer⁸³ blijkt dat zijn vader Tydeman de Coninc dit leen al vóór 1310 in handen had. De familie De Coninc werd dus als tenminste riddermatig beschouwd. Behalve de uit Booths *Probationes* afkomstige vermelding is er immers het feit dat zij al vroeg een gerecht (Langenoord) in leen konden krijgen hetgeen ook in die richting wijst. Het is duidelijk dat zij tot de dienstlieden van de bisschop behoorden; Jan Godevaartszoon was immers door de bisschop als schout van de stad Amersfoort aangesteld.

Kaerman Lubbert Careman *cum suis* onderwierpen zich in 1349 voor het gerecht van Amersfoort aan de uitspraak van de bisschop inzake hun twist met enkele andere lieden.⁸⁴ In 1353 en 1354 was volgens Booth⁸⁵ Herman Herman Caremanszn schout van Amersfoort en in dit laatste jaar was Herman als een der leenmannen van de bisschop getuige bij de belening met de tiend van de Boelenhoef door Wouter van Lewen.⁸⁶ In 1371 droeg Steven van Zuylen het goed

Ten Koop over aan Wouter Johan Caremanszoon en zijn vrouw en een der getuigen daarbij was Herman Caerman Johanszn. Deze laatste Herman en zijn vrouw droegen in 1379 enig goed in Koelhorst over aan hun zoon Johan. Diens broer Wouter was daarbij getuige.⁸⁷ In 1389 was Wouter Jan Kaermanszoon tijnsmant van Zielhorst ter Eem van de Sint-Paulusabdij⁸⁸ en in 1391 was Herman Careman Johanszn de tijnsmester van de gemene malen.⁸⁹ In het midden van de 14de eeuw waren de Kaermans al zo ver dat ze het schoutambt in het gerecht van Amersfoort konden verkrijgen en in 1420 waren ze zo hoog gestegen dat Herman Kaerman Jacobszn het rentmeestersambt aan deze zijde van de IJssel kon bezetten.⁹⁰ De familie Kaerman hoorde dus ook tot de ministerialen, maar het is niet zeker dat zij vóór 1391 al tot de groep der malen behoorden.

Van Lewen Gerard van Lewen werd in 1282 als een der malen vermeld. Hij was in 1285 bij de paardenroof betrokken waaraan – onder leiding van Wouter van Amersfoort – ook Hendrik van Amersfoort en de jonge Hendrik van Lochorst meededen.⁹¹ Splinter van Lewen was vóór 1317 betrokken bij het vaststellen der huwelijksvoorwaarden van Jutte van Wede; en Evert Gerrits van Lewen was de tijnsmester in Zeldert Bovenweegs in 1350. In 1354 beleende Wouter Gerrits van Lewen, *cnape*, iemand met de tiende van *Gherads Boolean goede, dat Gijsen Aerts soone van Wynninglaer hadde geweest ende ghelegen is tot Weede*.⁹² In 1354 was de familie Van Lewen dus riddermatig, en Wouter moet daarom naar Buitelaars mening een dienstman van de bisschop zijn geweest. Als Wouter Gerrits van Lewen dezelfde is als de Wouter Gerrits die aanwezig was met andere ministerialen bij het aflezen van de rekeningen van de rentmeester aan deze zijde van IJssel en van de schout van Amersfoort en Eemland in de jaren 1328-31,⁹³ was ook deze een dienstman van de bisschop.

Van Lienlaer Evenals Ricout van den Bosch werden Lambert en Andries van Lienlaer al in 1282 vermeld. In 1363 is Lambert van Lienlaer een van Evert van Wedes leenmannen die getuige zijn van een belening.⁹⁴ Deze Lambert is samen met zijn zoon Evert een der malen en landgenoten die aanwezig zijn bij het transport in 1371 van het in de maalschap gelegen goed Ten Koop⁹⁵ en in 1378 was Jacob van Lienlaer de tijnsmester van de gemene malen.⁹⁶ In 1395 was Evert van Lienlaer tijnsgenoot van de abt van de Sint-Paulusabdij.⁹⁷ De Van Lienlaers komen ook voor als schepenen van Amersfoort, maar hielden als keurmedigen meerdere delen van de malenhoeven van de Sint-Paulusabdij te Eminclaer in tijn.⁹⁸ Ze zijn niet zo hoog gestegen dat ze – voor zover bekend – als getuigen van bisschoppelijke oorkonden zijn gevraagd. Dat zij echter standsbewust waren, blijkt uit het feit dat zij in 1466 te Liendert een stenen woonhuis hadden dat werd omgeven door een gracht,⁹⁹ kenmerken die in 1536 werden beschouwd als karakteristiek voor een ridderhofstede.

Van der Mathe Evert en Lubbert van der Mathe waren in 1322 schepenen van Amersfoort.¹⁰⁰ In 1394 hield Thomas van der Mathe de helft van het op Hoog-

land gelegen goed Ten Acker als leen van de bisschop; de andere helft was toen van Gerrit Rutgers de Beer.¹⁰¹ In 1400 was Frederik van Voerde getuige toen Philips Lubbertszn van der Mathe optrad als *momber* (voogd) van de kinderen van Rutger de Beer en Margriet,¹⁰² de dochter van Hendrik Note, een der schepen van Amersfoort. In 1401 was Thomas van der Mathe schout op Koelhorst namens de bisschop.¹⁰³ In 1403 was Gijsbert Jordens van der Mathe tijnsgenoot van de Sint-Paulusabdij¹⁰⁴ en in 1363 hield zijn grootvader de halve malenhoeve die van Wouter Gerrits van Lewen was geweest en nadien van Steven van Zuylen. De Van der Mathes bezaten dus een halve malenhoeve en om het feit dat een van hen optrad als schout op Koelhorst waren ze vermoedelijk dienstmannen van de bisschop.

Van Steenre In 1420 bezat Herman van Steenre een halve malenhoeve. In 1421 beheerde hij de hof op Stoutenburg voor de bisschop¹⁰⁵ en in 1426 was dat zijn zoon Frederik.¹⁰⁶ Herman kreeg in 1429 Ter Horst van de bisschop in pand. Hoewel hij dus tot een dienstmansfamilie behoorde, kan dit niet door Hermans bezit van een halve malenhoeve worden verklaard.

Van Voerde De Van Voerdes komen met die familienaam pas laat in de archieven voor. In 1391, 1392 en 1396 werd Goede Frederikszn vermeld als schout in de bisschopsgerechten op Hoogland.¹⁰⁷ In 1400 was Frederik van Voerde schepen van Amersfoort¹⁰⁸ en in 1402 was Goeswijn Buts van Voerde de bezitter van de oostwaartse belending van de slag van Calenveen,¹⁰⁹ dat wil zegen, bezat hij een deel van Ten Bosch. Tussen 1413 en 1439 trad een Frederik van Voerde regelmatig op als man van de Sint-Paulusabdij,¹¹⁰ terwijl hij in 1423 de helft bezat van Ten Bosch. Het is niet uit te sluiten dat de familie Van Voerde tot de dienstlieden behoorde, maar dat is niet zeker. Wel is duidelijk dat zij tot de elite van Amersfoort en omgeving behoorde.

Van Wede Lubbert van Wede werd vermeld in 1196 als ministeriaal¹¹¹ en in 1200 werden hij en Evert¹¹² ministerialen genoemd. In 1325 deed Evert van Stoutenburg afstand van al zijn Stichtse lenen en een der getuigen daarbij was Steven van Wede, *cnape*.¹¹³ In 1331 droegen hij en zijn zoon Hendrik hun dienstmansleen van de tienden van Zeldrecht en *des scouten hoeve* op aan de bisschop.¹¹⁴ Deze Hendrik verkocht de twee hoeven te Wede in 1334 aan Arnoud van IJsselstein,¹¹⁵ waarna hij die tezamen met de tienden daarover van Arnoud in leen kreeg. Zoals ook Dekker vermeldt, traden leden van de familie Van Wede meermaals op als tijnsmeeester in delen van de maalschap. De Van Wedes werden dus vrij vroeg als ministerialen vermeld, maar het duurde meer dan honderd jaar alvorens zij als knaap, dat wil zeggen riddermatig, werden genoemd. Ze waren dienstmannen van de bisschop, zoals ook blijkt uit het bezit van het reeds genoemde dienstmansleen.

Van de Zande Pouwels van den Zande trad in 1340 op als een der borgen van Arnoud van IJsselstein.¹¹⁶ In 1372 kreeg Bertout (vermoedelijk zijn zoon) de

tiende van het malengoed Onstede in leen van Van Wede¹¹⁷ en in 1379 was een Pouwels van den Zande een der burens van Koelhorst. In 1401 was Johan Pouwels één der landgenoten van Zeldert Benedenweegs.¹¹⁸ Deze Johan bezat in 1420 een halve malenhoeve,¹¹⁹ waarvan de andere helft in handen was van Herman van Steenre. Vermoedelijk kocht hij Hermans helft, want in 1423 stond hij voor de hele hoeve te boek.¹²⁰ In 1419 bezat Bertout Pouwels een perceel dat aan het erf Koudenhoven grensde.¹²¹ In 1425 was een Gerrit of Aart Pouwels schout van Amersfoort en hoorden Pouwels en Bertout Pouwels van de Zande tot de schepenen van Amersfoort.¹²² Tijdens het Utrechtse schisma vluchtte Pouwels van de Zande uit de stad of werd hij daaruit verwijderd en nam de bisschop de moeite voor hem bij de Raad van Amersfoort te interveniëren. Hoewel dit laatste op de bescherming lijkt die de bisschop zijn ministerialen hoorde te geven, blijkt uit andere feiten niet dat de Van de Zandes tot die stand zouden hebben behoord. Wel is duidelijk dat de familie lange tijd invloed had in Amersfoort.

Zoes In 1363 kreeg Gerrit Zoes als een der burgemeesters van Amersfoort het goed Koelhorst van de heer van Abcoude in leen¹²³ en in 1371 blijken Peter Gerrits Zoeszonen grond in Nederzeldert te bezitten.¹²⁴ In hetzelfde jaar was Gerrit Zoes een der getuigen bij de verkoop van Ten Koop en in 1386 kreeg Gerrit Zoes van Elias van Wede de grove en smalle tienden uit een slag bij Zielhorst in leen.¹²⁵ In 1398 was Gerrit Zoes een der burens en landgenoten in Koelhorst¹²⁶ en in 1400 trad hij op als schout van Amersfoort.¹²⁷ Het blijkt dat een Gerrit Zoes een te Soest gelegen stenen *camer* (huis) bezat, die hij in 1422 aan zijn zoon Jan overdroeg.¹²⁸ Het bezit van zo'n huis is een teken van zijn relatief hoge status. Uit de late benoeming van Gerrit Zoes tot schout van Amersfoort kan niet gemakkelijk besloten worden dat zijn familie een dienstmansfamilie was; daarvoor is deze vermelding wellicht te laat. Er is te weinig over hem bekend om een conclusie met betrekking tot zijn eventuele dienstmansstand toe te laten.

NOTEN

De auteur is de redactie van *Flebite. Historische jaarboek voor Amersfoort en omstreken* veel dank verschuldigd voor de opbouwende kritiek die hij op eerdere versies mocht ontvangen. De resterende fouten zijn echter geheel voor eigen verantwoordelijkheid.

1. C. Dekker, *Een zeer oud en voornaam college, Geschiedenis van de malen op het Hoogland buiten Amersfoort*. Amersfoort, 2000, 57-59.
2. B.H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de Middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland I*. Arnhem, 1977 (fotomechanische herdruk van de oorspronkelijke uitgave van 1944).
3. W. Van Iterson, *De Historische Ontwikkeling van de rechten op de Grond in de Provincie Utrecht*. (Diss. RU Leiden), 1932. 2 dln.
4. R.M. Kemperink, 'De mannen van Weede en Emmeklaar', J.A. Brongers, B.G.J. Elias en R.M. Kemperink (red.), *Amersfoortse Opstellen*. Amersfoort, 1989, 25-50, meer in het bijzonder 26.
5. Zie hierover ook noot 13.
6. Bijvoorbeeld C.A. Rutgers, 'Tets over de marke van Wede en Emmeklaar', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, 9, no 3, (1958), 513-518.
7. Dekker, *Een zeer oud*, 8 en 44.
8. Met deze schrijfwijze wordt aangesloten bij de door Kemperink naar voren gebrachte mening dat *Widoc* een verminkte schrijfwijze is en dat het beter is *Wido* te lezen (R.M. Kemperink, 'Oude bosnamen langs de Eem', *Naamkunde* 1970, 208-220).
9. OSU I: nr 48.
10. C.J.C. Broer, *Uniek in de Stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000 - ca. 1200)*. (Diss. UvA), Utrecht, 2000,
11. Broer, *Uniek*.
12. H. Kaspers, *Comitatus Nemois. Die Waldgrafschaft zwischen Maas und Rhein*. Düren en Aken, 1957.
13. Het waarschapsrecht hield in dat iedere gewaarde hoeve recht had op het gebruik van de meent, zoals het weiden van vee. Als de meent (de gemene of gemeenschappelijk gehouden grond) werd verdeeld, viel aan ieder van deze hoeven een gelijk deel toe. Waren er tien gewaarde hoeven, dan werd aan iedere hoeve dus een tiende deel van de meent toegedeeld. Het waardeel werd bepaald door het deel dat men van een hoeve bezat.
14. K. Gareis, *Die Landgüterordnung Kaiser Karl des Grossen (Capitulare de Villis vel curtis imperii)*. Berlijn, 1895.
15. Oorspronkelijk was de tiend een kerkelijke belasting die het tiende deel van de opbrengst van landbouw en veeteelt bedroeg. Het recht op deze belasting kon door kerken aan leken in leen worden gegeven. *Novale tienden* waren tienden geheven over de opbrengst van nieuw in cultuur gebrachte gronden. Vanaf de 11de eeuw werd het recht daarop beschouwd als een recht van de landsheer. In het Sticht was dit de bisschop van Utrecht.
16. Cf. C. Dekker, 'Een mislukte cope in

- het Westerwoud', C. Streefkerk en S. Faber (red.), *Ter Recognitie, Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. H. van der Linden*. Hilversum, 1987, 113-138.
17. OSU I: nr 335 dd 1131.
18. Kaspers stelde vast dat de *forestarius* op een der foreesthoeven woonde.
19. Volgens de betreffende oorkonde schonk bisschop Andries het goed *Henges-coten* met vrucht- en andere bomen, met tiend en met tijns en evenals vrijdom van bede. Voorts zei hij: *Ook heb ik gegeven en geschonken het recht dat in de volksmond werscap heet, zoals ook de omwonende geërfden dat hebben, in de weidegronden of het bos [woud, wildernis] dat Westerwoud wordt genoemd, en wel naar rato van hun grondbezit.*
20. OSU I: nr 345 dd 1133.
21. OSU II: nr 543.
22. S. Muller Fz., *Registers en Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*. 2 dln. Den Haag, 1889-91, Werken van het Historisch Genootschap nrs 53 en 54. Deel I, 447 en 454. Het wedergeld werd geheven voor het gebruik van de heide. Het *stroyelgelt* en het *verkengelde* worden vermeld bij o.m. K. Heeringa, *Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378-1573*. 3 dln. Utrecht, 1926-1932, Werken van het Historisch Genootschap, 3e serie nrs 50, 59 en 60. Deel I. 3, 187 en 233.
23. Dekker, *Een zeer oud*, 57-59.
24. Dekker, 'Een mislukte cope'.
25. Voor het goed Henschoten zie Dekker 'Een mislukte cope'. Voor Fornhese bestaat een beschrijving van de Vernhezer tiend uit 1692 als houdende 15 morgen rogge, 18 morgen boekwijt, 1 morgen tabak en 0,5 morgen haver (HUA Dom 2866).
26. Immunitie hield in ontslagen te zijn van belastingbetaling aan het Rijk en het verbod aan koninklijke ambtsdragers om in het immuniteitsgebied ambtshandelingen te verrichten.
27. A.J. Maris, *Van Voogdij tot Maarschalk-ambt*. Utrecht, 1954, 33.
28. J.M. van Winter, *Ministerialiteit en Ridder-schap in Gelre en Zutphen*. Arnhem, 1962, 22-25.
29. In de akte staat onder meer *dat Arnoud Willems zoen van den Bossche voer ons quam ende verzochte [...] dat goet van Emmincklaer, wut welken goede rurende is dat goet van den Bossche [...], welc goet wi hem verlieden. Doe dat gedaen was, bat hi ons om noets wille, die hem aen laghe, dat wi sceyden wilden dat goet van der Bossche van den goede van Emmincklaer mit halver hoven waerscap, mit halver coterwaerscap ende mit halven tinse, dat is: elc goet ons te gheldene dertich penninghen ouder Trichs; welke sceydinghe wi daden ende voercoeps wi hem oerloveden. Daerna so bat hi ons, dat wi dat goet van Emmincklaer, dat hi vercoft hadde Everarde Peter Hoynopszoen ende Vrederyc Butten hem verlien wouden alset voergescheden is [...] In oerconde ... (HUA Kapittel Sint Pieter [hierna KSP]: 641 Ch).*
30. W. van Iterson, *De Historische Ontwikkeling van de rechten op de Grond in de Provincie Utrecht*. Deel I. (Diss. RU Leiden), 1932, 477-481.
31. Dat keuters een normaal gegeven waren in een maalschap blijkt ook uit een oorkonde van de graaf van Gelre uit 1349, volgens welke hij de gemene gronden te Wekerom verkocht aan de *gemeine maelen ... ende oeren cateren*, waarbij aan te tekenen is dat Wekerom een der foreesten was die het stift te Elten in 996 verkreeg (B.H. Slicher van Bath, *Bijdragen tot de Agrarische Geschiedenis*. Utrecht, 1978, 248 en noot 211).
- Hieraan is toe te voegen dat uit het

archief van de Sint-Paulusabdij blijkt dat de buren van Leusden recht hadden op een hoeve te Soest, genaamd *Vranckenhoeve* en een hoeve te Hees, evenals op gronden te Maarn. De overdracht van delen van de *Vranckenhoeve* vond in de 15de eeuw plaats voor de buren van Leusden waarbij de schout van Leusden als voorzitter optrad terwijl de tijns daaruit aan de buren toekwam. Nabij de *Vranckenhoeve* lag een boerderij geheten de *Cotzaterhoeve*, een naam die doet denken aan de coters in de maalschap op Hoogland. De *Vranckenhoeve* is nagenoeg zeker vóór het jaar 1000 ontgonnen. De buren van Leusden waren vermoedelijk de rechtsopvolgers van de in het foreest Fornhese gewerkt hebbende foreestgerecht. Zie over de *Vranckenhoeve* ook Jan H.M. Hilhorst en Jos G.M. Hilhorst, *Soest, Hees en De Birkt, van de achtste tot de zeventiende eeuw*. Hilversum, 2001.

32. Het manuaal van het morgengeld uit 1446 stelt vast dat de *coters* tezamen 2 hoeven bezaten en dat dit bezit lag binnen de 40 morgen van de 16 malenhoeven, zodat gemiddeld iedere malenhoeve een coterwaarschap van 8 morgen had. Zo'n coterwaarschap viel buiten de hoevenmaalschap en voldeed aan de rechtsregel dat de malen op eigen gezag geen gronden buiten hun hoeven ter ontginning konden uitgeven. Wel konden zij zo'n stuk grond uit eigen bezit in pacht geven aan een kleine kolonist of aan een van hun knechten ter bewerking voor eigen gebruik. Het ligt daarom voor de hand aan te nemen dat de coterwaarschap ouder was dan de hoevenmaalschap die eerst kon bestaan nadat een gerecht was gevormd.

33. Dekker, *Een zeer oud*, 32.

34. In het archief van de abdij wordt de

titel gegeven als: *Dit sijn die xv hoeven die inder maelschap ligghen die tyenden ende onser abdyen tinszen die daer gheen man of en zijn* (HUA KKK 505-3: fo 4). Dekker (*Een zeer oud*, 30) dateert deze lijst als stammend uit omstreeks 1400. Deze interpretatie wordt hier niet gedeeld en wel omdat Egbert de Beer in de lijst voorkomt als de bezitter van een hele hoeve. Dit was de hoeve *Eminclaler* die hij pas in 1417 in zijn geheel in leen kreeg, nadat hij voordien de helft had bezeten. Zie hierover ook Jan H.M. Hilhorst, 'De Oude Hoef of de Tijnshof van de Sint-Paulusabdij', *Flehite* 26 nr 3/4 (1999), 38-41.

35. Dekker (*Een zeer oud*, 31) verklaart deze titel als betekend dat alle 15 hoeven tienden moesten betalen en dat zij die geen leenman van een hoeve waren daarnaast aan de abdij de bovengenoemde geldtijns dienden te betalen. Deze verklaring vindt hier slechts gedeeltelijk instemming, omdat in genoemde lijst die getiteld is *Inde hoeven ghelegen inder maelschap* onder meer worden genoemd als betalaren van 5 schelling: Hendrik van Wede, de leenman van de heer van IJsselstein voor een hoeve te Wede, Gijsbert Jordens tezamen met Dirk Evert Bot Dirkszn voor de andere hoeve die Van Wede ook van IJsselstein in leen hield en die zij van Van Wede in achterleen hadden gekregen, evenals Jan Pouwels met Herman van Steenre voor een hele hoeve (HUA KKK 387: 271). Alleen de leenmannen van de abdij betaalden die tijns niet.

36. HUA KKK 387: p 2.

37. HUA Staten Archief in de Landsheerlijke Tijd [hierna SALT] 332: fo 331.

38. Het is niet duidelijk welke hoeve geen tiende verschuldigd zou zijn geweest.

39. HUA KKK 505-1: fo 248.
40. HUA KKK 505-1: fo 325v.
41. Dekker (*Een zeer oud*, 32) zegt dat deze instemming uit 1390 dateert. Zie echter Broer, *Uniek*, en Hilhorst & Hilhorst, *Soest*, waarin duidelijk wordt gemaakt dat het juiste jaartal 1399 was. De eerste beleningen vonden dan ook pas in 1400 plaats.
42. De oorkonde zegt: *Ut autem haec inconcussa permaneant hanc litteram dicto domino Wlfgero contulimis domini nostri, H. Abbatis Sancti Pauli Traiectensis contulimis sui consensus robaratam* (OSU IV: nr 2094).
43. HUA KKK 505-1: fo 535r&v.
44. Hij droeg toen zijn rechten op Ten Bosch over aan zijn oom Willem (HUA Kap. St. Pieter: 640 Ch).
45. A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtreek*. Hilversum, 1993, 361.
46. J.M. van Winter, *Ridderschap*. Haarlem, 1981 en mondelinge mededeling.
47. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*, 315.
48. P.A. Henderikx, 'Onecht of echt?', J.B. Berns, P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen, E.N. Palmboom en R. Rentenaar (red.) met medewerking van M.S. Polak: *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok*. Hilversum, 1990, 122-132.
49. OSU I: nr 189.
50. Zo noemt de Koenraadoorkonde van 1028 als schenking van Ansfried: 'inter villas Hese et Soys xiv mansos cum omnibus familiis', waar de Bernoldoorkonde (OSU I: nr 209) uit 1050 zegt: 'in villis Hese et Soys xiiii mansos cum mancipiis et omnibus appendiciis acquisitis vel acquirendis', maar het *falsum* heeft: 'inter villas Hese et Soys xiiii mansos, cum predio Hohorst predicto, cum mancipiis et omnibus apendiciis, id est silvis, pratis, pascuvis, molendinis, aquis aquarumque decursibus, acquisitis vel acquirendis' (OSU I: nr 162). Henderikx beschouwt de cursief gezette woorden als tussenvoegsels van de vervalser.
51. Hilhorst, 'De Oude Hoef'.
52. F. Snieder, 'Rijksmonument Emiclaer; Kattenbroek-Heideweg; Schothorstlaan 31; De Oude Hof; Zielhorst in de prehistorie; samenvattingen van opgravingsverslagen', D.H. Kok, S.G. van Dockum en F. Vogelzang (red.), *Archeologische Kroniek, Provincie Utrecht 1988-1989*. Utrecht, 1996, 25-26.
53. HUA, SALT 332: fo 218v. Op folio 214v, dat de titel *Asschat* draagt, staat: *Item Cosiën van Ysselt van siinen goude tIsselt mit siin daechlix gerecht dat hi aengebracht heeft nader eerste bede voir c ende x Vr. Sc.*. Cosijn van Isselt was in 1446 al jaren lang dood, zodat duidelijk is dat dit uit aanmerkelijk vroegere versies van de legger is overgenomen. De gronden te Ysselt worden een aantal folio's verder per bezitter behandeld.
54. OSU I: nr 146.
55. N.C. Kist, 'Het Necrologium en het Tynsboek van het Adellijk Jufferenstift te Hoog-Elten', *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland 2* (1854). Beleningen met delen van Walkenberg vonden plaats in 1403, 1406 en 1442: 164-6.
56. HSA Dusseldorp Reichsstift Elten, Repertorium Handschriften 1A: fo 107 nr 26.
57. A.J. Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak, I, De Nederstichtse leenacten (1394-1581)*. Den Haag, 1956 [hierna aan te halen als Maris LA]: nr 36. Jacob Nennynck kreeg in 1394 van de bisschop in leen *in den gerichte van der Eem dat erve tot Voerbroec mitten steenhuze ende mit allen getymmer ende thoebhoeren*.

58. *Item Gherijt Johan Goeden soen ende Margareta sijn wijff een lb wasses van dien helfte van enen erve gheheite die Cleyne Koelhorst gheleghen inden kerspel van Loesden dair oestwert naestghelant is Gherijt Zoes soen ende westwert Bartraet Johan Pauwelsdr; noertwaert ... Heynen kynder vanden Berghe oestw. item Kyrstans Valkesz oestwert, item Bartraet Johan Pauwelsdr zuetwaert. Item een stücke landes ghelegen in Gheryt Zoes lant ende Bartraet Johan Pouwelsdr vurg. hoir lant gheheten Hammen kamp, item die regeliers naest ghelant zuetwert. item Heyman Dirxsz mit sijnen kijnderen westwert, Jacop Peter Reijnersz ende Aernt van der Velde oestwert. Behedelick mijns vrouwen ende de abdijen van Elten hoirs tijns ende hoirs rechten van den erve to Coelhorst nae inhalt der rollen. Item Johan die Wilde ende Reijer die Wilde 1 lb wasses vanden alingen halven erve to Coelhorst onderdeilt behedelick dat Johan ende Reijner vursz ende hoir erve dat vursz halve erve nijet spleiten noch deilen en sullen buten consent der Abdijen van Elten. Item Geertruide Gerijt des Wilden dochter echte wijff Gerijt Zoes ene Vleemsche groete van negen dachmaet landes ghelegen indie Oude Slaghe theslandewert naest Pouwels vanden Sande, ther zeevert Heijnr. die Johan Kaermans wijff was ende aen dat een eijnde die olde gemeijne wech ende aen dat andere eijnde Bartolt Peters, allsoe als dat vursz landt gelegen is ende oir rechte deijle in suster ende bruder scheijdinge ghevallen is vanden erve tot Coelhorst. (Haupt Staats Archiv Dusseldorp; Reichsstift Elten; Oorkonden: nr 5).*

59. Gemeentearchief Amersfoort [GAA] Charterverzameling nr 108, dd 12 mei 1400.

60. F. Snieder ('Nieuwland', D. H. Kok, S.G. van Dockum en F. Vogelzang, *Archeologische Kroniek, Provincie Utrecht 1994-1995*.

[Z.j.], 32-40) zegt dat in de omgeving van de Wederhorst en op Hoogland-West bewoningssporen uit de 10de en 11de eeuw zijn gevonden.

61. OSU III: nrs 1321 en 1322.

62. OSU IV: nr 2158. In de omschrijving van de grenzen van het gerecht van Eminclaeur wordt Langenoord als een daarbinnen liggende enclave uitgesloten. De grensomschrijving luidt: *dat gherichte van Eminclaeur alsoe dat van outs gelegghen heeft [ende die Duust alsoe veer alsoe uut den goede van Emminclaeur roet] mit alledien recht alst van outs ghelegghen heeft tusschen die maelschap van Coelhorst ende dat gherechte van Hoevelake ende tusschen Amersfoerder meente ende Zeldrechter waerscap, uutghenomen tyende ende gherechte die her Wouter van Stouyenberch van den Goedsbuse helt, ende Tydeman die Coninc in weren nu sit, ende twe spint moutcoerns ende twe havic hoenre die sy (de heren van Lochorst) by horen zegghen wanen dat hoer eyghen sijn, die men hem of hoeren boden scoudich is te brenghen tot Emminclaeur inden hof op sente Wilbrordsdach alsoe uut den twee hoeven die gheheyten sijn Lyenlaer* (HUA KKK 505-1: fo 162). Deze omschrijving dateert uit omstreeks 1406, toen een nieuwe abt aantrad. De omschrijving zonder het tussen [] gestelde deel komt voor in HUA KKK 506. Tydeman de Coninc was de grootvader van *Jan de Coninc Goedeveers Timan Coninxsz* en Jan kreeg in 1351 van de Sint-Paulusabdij in leen het *leenguet toe Emmeclaeur the Langenoerde thyns ende thienden* (KKK 505-1: fo 31). In 1282 kreeg Wouter van Amersfoort echter ook het gerecht over Langenoord in leen.

63. C.A. van Kalveen, *Inventaris van de S. Paulusabdij*, HUA, Utrecht 1993.

64. Dekker, *Een zeer oud*, 20-22.

65. C. Dekker en M. Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leege Landen*. Utrecht, 1995.
66. Dat de ontginning van Overzeldert ouder zou zijn dan die van De Haar door de hogere ligging wordt ondersteund door het volgende. In Zeldert lag het goed Ter Borch dat in 1434 door de bisschop in leen werd gegeven met de volgende oude omschrijving: *dat goet ter Borch mitter huysinge ende allen tymmer dat daer op staet, mit vischerien, mit vogelen, mit eenre halven hoeve lants, die geheiten is die Halve Hoeve, die daer bysiden aenleecht, ende mit allen synen toebehoeren boven weghe ende beneden weghe, alst gelegen is op Zeldrecht in den kerspel van Loesden* (Maris LA: nr 217). Belening met dit goed had al in 1360 plaats gevonden, maar de omschrijving uit 1434 werd toen niet gebruikt. Gezien het feit dat in de akte uit 1434 over typische foreestonderdelen (visserij en vogelen) wordt gesproken is dit waarschijnlijk een tekst die teruggaat naar de tijd dat het foreestrecht nog elders in Wido gold, dat wil zeggen, ruim vóór 1360. Zeldrecht moet in hofverband zijn ontgonnen omdat de *Zeldrechter meent* in een andere akte betreffende Ter Borch als westelijke belending wordt genoemd (Maris LA: nr 218). Een andere aanwijzing voor de ouderdom van deze ontginning is de vermelding in het manuaal van het morgengeld van de *Borchmudden*, die doen denken aan de *schuldmudde* die kolonisten in het in 944 aan de bisschop geschonken foreest in Drenthe moesten afstaan (D.P. Blok, 'De schenking van het ius forestense in Drente aan de bisschop van Utrecht', D.P. Blok (red.), *Ad Fontes*. Amsterdam, 1984, 61-68).
67. HUA KSP: 644 Ch.
68. HUA BA 306 Ch.
69. OSU I: nr 341.
70. HUA KKK 505-1: fo 274r&v en GAA Malen 7: fo 42.
71. Dit was het geval op 28 november 1339 toen Arnoud van IJsselstein de helft van Ten Bosch kocht (HUA KSP 643 Ch). De toenmalige schout van Amersfoort en Eemland verkreeg de volgende dag bevestiging van deze aankoop van de bisschop: op 29 november 1339 oorkonde bisschop Jan van Arkel dat Ricout Evertszn en Arnoud Willemszn van den Bosch *vercoft hebben haren Arnoude van Ysselsteyne, ridder, dat goet Then Bosche mit alle sinen toebehoeren, alst ghelegghen is in der maelscappe van Emminclaeur* ... (Algemeen Rijksarchief [ARA] Archief Nassause Domeinraad [AND] II Inv. 776).
72. ARA AND II: Inv. 780 en C.A. Rutgers, 'Iets over de marke van Wede en Emmeclaar', *Verlagen en Mededelingen van de Vereniging tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht* 9, no 3, (1958), 513-518 (22b). De akte betreft de verkoop in 1334 van de twee hoeven van Wede en Wylger Zoetenzn verklaarde toen met de *gemene malen van Wede ende van Emminclaeur*, dat voor hen en *voir dien tynsmeyster, alse Jacob van Schoenoerde, gheset tynsmeyster van dier malen wegghen [...] optien tynsberch* werd overgedragen door Hendrik van Wede en zijn vrouw aan *haren Arnoude van Ysselsteyne, ridder, dien rechten eygendoem van tween hoeve tot Wede*.
73. Rijks Geschiedkundige Publikaties nr 121: 146.
74. Kemperink, 'De mannen van Weede en Emmeclaar', 36-40.
75. OSU III: nr 2094.
76. HUA KSP: 648 Ch.
77. Ibidem 640.
78. HUA Dom: 2801 Ch.
79. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*. 361.

80. GAA Sint-Pietersgasthuis [SPG]: 191.
81. HUA Booth, Probationes LVII fo 61v.
82. HUA KKK 505-1: fo 31.
83. Ibidem fo 162v-163r.
84. Muller, *Regesten I*, nr 822.
85. HUA Hs 1072.
86. HUA Weede 5-3b: 55-56.
87. HUA Vredendael: 84.
88. HUA KKK 505-1: fo 61.
89. GAA 553: fo 33.
90. Muller *Regesten II*, nr 2113.
91. J. de Fremery, *Bewerking van het Supplement op het Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het eind van het Hollandse Huis*. Den Haag, 1901, nr 236. Dit gebeurde in het jaar dat Floris V het bestuur van Eemland nagenoeg van elect Jan had overgenomen. Wouter belooft dan *dat ick ende heer Henrijck, mijn zone, hebbe verbroken jehens den edelen here, heren Florens van Hollant den greuen, aen den paerden eren Marsilis, des abits van Ostbruch, te Reynen [Rhenen] te vaeren ... onder voorwaarde ... dat Hennekin van Lochorst, Gheraert van Lewen, Sander van Bilare, Ghysebrecht van Dubbe ... en anderen die erbij waren gevrijwaard zijn*.
92. HUA Weede 5-3b: 55-56.
93. Muller Rek. I.
94. GAA Der Armen Poth [hierna Poth]: map 531.
95. GAA Charterverzameling: 22.
96. GAA Poth: map 533.
97. HUA KKK 505-1: fo 92.
98. HUA KKK 505-3: fo 4.
99. HUA KKK 505-3: fo 194v.
100. HUA Booth Probationes LVII fo 61v.
101. Maris LA: 220.
102. HUA KKK 505-1 fo 183.
103. GAA SPG: map 46.
104. HUA KKK 505-1: fo 123.
105. HUA BA 475-1: fo 78.
106. K. Burman, *Utrechtse Jaerboeken*. Utrecht, 1754. Deel I, 81.
107. GAA St. Joris: 17, GAA 553: fo 33 en GAA: 89 Ch.
108. HUA KSP 645-5 Ch.
109. Maris, LA: nr 123.
110. HUA KKK 505-1: fo 309v; ib.: fo 370, KKK 505-3: fos 61, 62, 125-127.
111. OSU II: nr 531.
112. OSU II: nr 543.
113. J.W. Berkelbach van den Sprenkel, *Regesten en Oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*. Werken Historisch Genootschap 3de serie no. 66. Utrecht, 1937 [hierna BvdS]: nr 681.
114. BvdS.: nr 989.
115. ARA AND II: reg. 100.
116. ARA AND II: Reg. 132, inv. 1105.
117. GAA SPG: 148.
118. HUA OM 2251: nr 1583bis.
119. HUA KKK 505-3: fo 4.
120. HUA KKK 387: p 3.
121. HUA Heren van Montfoort 282: 84-85.
122. HUA Weede 4-II: fo 144.
123. GAA Charterverzameling 13 en 14.
124. HUA Dom: 1891.
125. HUA Weede: 5-3b: 57-8.
126. GAA SPG 191.
127. HUA KSP: 645-5 Ch.
128. HUA KKK 505-3: fo 120r.